

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ І ДИНАМІКА СЛОВОТВІРНОЇ НОРМИ (на матеріалі лінгводидактичних текстів і словників) _____

У статті розглянуто становлення української дериватології і динаміку словотвірної норми. На основі аналізу лінгводидактичної літератури і словників простежено основні напрями словотвірних змін.

Ключові слова: словотвір, словотворчі афікси, мовна норма, кодифікація.

Формування української дериватології як науки відбувалося впродовж другої половини ХХ ст. У цей період було створено поняттєву базу словотвору. Одночасно відбувалася кодифікація мовної норми, що відбито у відповідній лінгводидактичній літературі та словниках.

Дослідження мовної норми в плані діахронії вимагає актуалізації поняття динаміки мовної норми, тобто «постійного процесу породження мовних явищ у процесі мовної комунікації, орієнтованих одночасно і на систему, і на реалізовану модель»¹.

Щоб дослідити становлення словотвірних зразків літературної мови, треба визначити мовні факти, які були словотвірною нормою в окремі періоди розвитку мови.

Мірилом правильності словотвірних моделей мовознавці називають формальну відповідність їхніх можливостей системі і структурі мови. Важливим показником нормативності мовних одиниць є традиція їх уживання в літературній мові.

Розвиток словотвірної норми української мови визначав не лише рівень дериватології як науки, внутрішній системний потенціал, а й екстралінгвальні чинники. 50–80-ті роки ХХ ст. позначилися впливом російської мови, поширенням відповідних словотвірних моделей. Це спричинило появу нічим не вмотивованих словотвірних дублетів, які згодом витісняли з ужитку окремі продуктивні елементи українського словотворення. Такі тенденції не набули масштабних ознак завдяки невпинному розвитку словотвірної науки, яка стримувала процес входження в мову чужих явищ.

Лінгвісти-сучасники (Н. Клименко, Є. Карпіловська, К. Городенська) кваліфікують словотвір як розділ мовознавства, що вивчає будову і творення похідних слів². Дериватологія послуговується сформованою системою понять і методів дослідження.

¹ Сворцов Л. И. Норма. Литературный язык. Культура речи.— М., 1970.— С. 53.

² Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2007.— С. 641.

Засновником словотвірної школи в українському мовознавстві був І. Ковалик, який у своїх працях визначив одиниці словотвірної системи, окреслив термінологічний апарат тощо³. Історія становлення цього напрямку виразно простежується в лінгводидактичних текстах — академічних граматиках, підручниках та посібниках.

До кінця 60-х — початку 70-х років ХХ ст. словотвір розглядався в розділі «Морфологія» і становив предмет граматичного, морфологічного аналізу. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського (1951 р.)⁴ основним напрямом дослідження словотворення був структурно-семантичний (вивчення мовних одиниць від змісту до їхніх форм) аналіз. Я. Закревська розвинула його в розвідках з діалектології, Т. Панько — в працях з термінології, В. Горпинич — в ономастичних студіях.

У зазначеній граматиці словотвірні явища систематизовано в розділі «Морфологія»: «морфологія вивчає форму, будову слова, а також засоби творення слів»⁵. Це вчення ґрунтувалося на поняттях будови слова і словотвору (у сучасній номінації словотворення). У будові слова було визначено основні форманти: корінь, суфікс, префікс, закінчення або флексія. Їхні незамінність і незмінність історія українського мовознавства демонструє і досі. Поняття власне словотвору охоплювало «морфологічні елементи, які формують лексичне значення граматично виражених понять, так звані словотворчі елементи»⁶. Основними засобами словотвору було названо суфіксацію та префіксацію.

Наступне видання академічної граматики «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» розширює поняттєву базу словотвору в межах того ж розділу «Морфологія». Уводиться термін «морфема (від грецького μορφή — вигляд, форма) означає моно-поліфонемну найменшу неподільну значеннєву частину слова»⁷.

Це видання 60-х років як синтез наукових здобутків засвідчує рівень розвитку напрямку через аналіз морфем за їхніми семантичними функціями. Виокремлено три основні групи морфем: лексико-поняттєві, словотворчі і граматичні, або формотворчі. За значенням морфема розподілено на вільні (коли вони виявляють себе при зміні слова або при словотворенні) та зв'язані (не виступають самостійно)⁸. Можна спостерігати динаміку літературної норми на наведених до них прикладах: *обути, привикати*⁹. Сучасна літературна норма їх заперечує, і орфографічні словники не фіксують¹⁰. У науковий обіг було введено і термін *афіксоїди (суфіксоїди, префіксоїди)*. Розвинуто і конкретизовано поняття твірної основи (кореневі непохідні, афіксальні похідні). Зміни морфологічної структури слова дали підстави виокремити процеси спрощення, перерозкладу, декореляції і ускладнення. Названі явища проаналізовано в плані діахронії. Наприклад, спрощення проілюстровано словами: *мир, дар, став, знак*, у яких колишні монофонемні суфікси *-р, -в, -к* зрослися з кореневими частинами і з по-

³ Ковалик І. І. Про деякі питання слов'янського словотвору. — К., 1958. — С. 10.

⁴ Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — С. 288 (далі — Курс...).

⁵ Там же. — С. 288.

⁶ Там же. — С. 343.

⁷ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. В. М. Русанівського. — К., 1969. — С. 19 (далі — СУЛМ).

⁸ Там же. — С. 20.

⁹ Там же.

¹⁰ Український орфографічний словник / За ред. акад. В. Г. Складенка. — 7-е вид., перероб. і доп. — К., 2007. — 983 с. (далі — УОС).

гляду системи сучасної української мови перестали виділятися як суфіксальні морфеми; перерозклад відображають словоформи *рукам, руками, руках*, у яких морфема *-а-* була складником основи і лише в результаті перерозкладу стала частиною закінчень.

Отже, граматики засвідчують наявність у мовознавчій науці діахронного і синхронного аналізу словотворення. Академічна граMATика «Курс сучасної української літературної мови» узагальнює характерні риси словотвору, аналізує словотвірні моделі сучасного їй мовного зрізу. 60-ті роки демонструють поєднання дослідження словотвору в плані і синхронії, і діахронії, що є наслідком поширення тенденцій слов'янського мовознавства (праці Е. Косеріу, Є. Кубрякової¹¹ та ін.). Так, Є. С. Кубрякова стверджувала, «що коли вкладати в поняття лінгворівня точно окреслений зміст і інтерпретувати його як окрему частину лінгвістичної системи, виділену відповідно до наперед визначених критеріїв, то розглядати словотвір як самостійний мовний рівень не виправдано з тих міркувань, що в мові відсутня спеціальна словотвірна одиниця»¹². Словотвір треба визнати, зауважує вона, самостійною підсистемою мови¹³.

Про словотвір (дериватологію) як самостійну лінгвістичну дисципліну в українському мовознавстві вперше було заявлено в монографії «Словотвір сучасної української літературної мови»¹⁴. Його місце, на думку І. Ковалика, «у системі науки про мову насамперед визначається місцем її предмета вивчення в системі мови. Словотвірний рівень мовної системи має надрівневий характер за різнорівневими словотворчими ресурсами використовуваними у процесі словотворення»¹⁵. Дослідники констатують наявність у стилістиці поряд із лексичною, морфологічною, синтаксичною та фразеологічною стилістикою ще й словотвірної стилістики, мета якої — дослідити питання стилістичного словотвору¹⁶. В основі аналізу — морфологічний підхід (на протипагу структурно-семантичному), тобто дослідження від форми мовних одиниць до їх змісту.

Автори зазначеної праці розмежовують поняття морфологічної і словотвірної дериватології, у межах останньої визначають синтаксичну і лексичну деривацію. Синтаксична деривація охоплює: 1) віддієслівні іменники зі значенням абстрактної дії; 2) відприкметникові іменники зі значенням абстрактної ознаки; 3) відіменникові прикметники, які позначають загальне, неконкретизоване в похідному утворенні відношення до того, що названо твірною основою. Лексичні деривати визначаються відмінністю значення від твірних основ. Виділення в системі словотвірних типів синтаксичної і лексичної деривації названо основним принциповим поділом усієї системи словотвору¹⁷. Словотвірні одиниці, як і будь-які інші рівневі одиниці, підпорядковано законам парадигматики і законам синтагматики. Систему словотвірних парадигм названо словотвірною парадигматикою, а закони сполучення кореневих і суфіксальних морфем у словах,

¹¹ Косеріу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике.— М., 1963.— Вып. 3.— С. 24–32; Кубрякова Е. С. Еще раз о месте словообразования в системе языка // Учен. зап. Ташк. пед. ин-та.— 1975.— Т. 143.— С. 48–52; Кубрякова Е. С. О понятиях синхронии и диахронии // Вопр. языкознания.— 1968.— № 3.— С. 11–18.

¹² Развитие современного русского языка: Словообразование. Членимость слов. — М., 1975. — С. 346.

¹³ Кубрякова Е. С. Еще раз о месте словообразования в системе языка.— С. 52.

¹⁴ Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха.— К., 1979.— 406 с. (далі — ССУЛМ).

¹⁵ Там же.— С. 7.

¹⁶ Там же.— С. 9.

¹⁷ Там же.— С. 9–10.

регулювання категоріальних, семантичних і стилістичних можливостей сусідства морфем у структурі слова, їхня послідовність, кількість, внутрішнє, засноване на бінарності, співвідношення — словотвірною синтагматикою¹⁸. Було введено поняття деривативи — одиниці словотвірного рівня з відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням. Сукупність дериватив як мовних одиниць кваліфіковано як систему словотвору¹⁹.

До кінця 70-х років, що відбито і в граматиках української мови, не усталеними залишалися терміни *словотворчий* і *словотвірний*. У 50–60-ті роки надавали перевагу лексемі *словотворчий* на означення і формантів (*афікс*, *суфікс*, *інфікс*, *постфікс*), і більш загальних понять і явищ: *словотворчий тип*, *словотворчий клас*, *словотворчий розряд*, *словотворчий аналіз*, *словотворча категорія* тощо. У 70-ті роки, як засвідчує і монографія «Словотвір сучасної української літературної мови» слова *словотворчий* і *словотвірний* функціонували як варіанти, тобто не диференціювалися, пор.: *словотворчі ресурси*, *словотвірні категорії*, *словотвірні класи*, *словотворчі форманти*, *словотвірні афікси*²⁰. І. Ковалик розмежує ці слова і пропонує *словотворчий* уживати «на означення ресурсів мови, які беруть активну участь у процесі творення слів: *словотворчий корінь* (*афікс*, *суфікс*, *інфікс*, *конфікс*, *постфікс*, *процес*) тощо, а *словотвірний* вживати виключно на позначення того, що має інше (*несловотворче*) відношення до словотвору: *словотвірний тип* (*клас*, *аналіз*), *словотвірне значення* (*дослідження*), *словотвірна модель* (*категорія*, *характеристика*) тощо»²¹. У цій же монографії чітко диференціюється поняття *словотвору* (лінгвістичної дисципліни) і *словотворення* (творення похідних слів за певними зразками). У дослідженні окреслено цілісну термінологічну систему понять *словотвору*, якими й послуговується сучасна лінгвістична наука: *словотвірний тип* («певна словотвірна структура з відповідним словотвірним значенням, яку становить належність твірного слова до певної частини мови»²²), *словотвірна категорія* («сукупність дериватив із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів»²³), *словотвірне значення* («узагальнене значення, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів, виражене за допомогою певної словотвірної форми»²⁴).

Синхронний аналіз словотворення української мови було здійснено в російськомовному виданні «Украинская грамматика»²⁵, де чітко окреслено словотвірні ознаки різних частин мови. Наголошено, що «*словотворення*, крім основної своєї функції — поповнення словникового складу мови, виконує ще й граматичну функцію. Її суть полягає у визначенні граматичних (класифікувальних) характеристик дериватив»²⁶. Це видання фіксує всю систему вироблених на кінець 80-х років термінів словотвору, аналізує можливості словотвірної системи української мови і висвітлює розвиток *словотвору* і *словотворення* в лінгвістичній науці і мові відповідно. В основі інтерпретації словотвірних явищ —

¹⁸ Там же.— С. 10–11.

¹⁹ Там же.— С. 14.

²⁰ Там же.— С. 8, 9, 37.

²¹ Ковалик І. І. «Словотворчий» чи «словотвірний»? // Культура слова.— 1981.— Виш. 20.— С. 86–87.

²² ССУЛМ.— С. 34.

²³ Там же.— С. 36.

²⁴ Там же.— С. 38.

²⁵ Украинская грамматика / Под ред. В. М. Русановского.— К., 1986.— 359 с. (далі — УГ).

²⁶ Там же.— С. 175.

синтез структурно-семантичного і морфологічного напрямів, який виявляє можливості визначення співвідношення морфем і словотвірних структур похідного слова.

У такому руслі створено граматики кінця ХХ — початку ХХІ ст. Зокрема, О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський у «Граматиці української мови» зазначають, що «словотвір можна розглядати з кількох поглядів: 1) з погляду морфемної структури слова; 2) з погляду використання певних морфем у процесах словотворення; 3) з погляду участі певного типу морфем у частковій модифікації семантики» тощо²⁷.

Словотвір як один із рівнів граматичної системи мови інтерпретують І. Вихованець, К. Городенська в «Теоретичній морфології української мови»: «Морфологія, словотвір і синтаксис як три рівні граматичної системи взаємопов'язані»²⁸.

Дериватологи-сучасники Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. В. Грещук, К. Г. Городенська²⁹ дослідили також функціональну роль словотвірних морфем як формальних представників компонентів розгорнутих предикативно-аргументних структур, систему перетворень простих одиниць у складні тощо.

Тенденції сучасної літературної норми спричинили певну невизначеність у вживанні термінів *словотвірний* і *словотворчий*. Помітно активізувалася лексема *словотвірний*, яка в певних випадках уживається як варіант до *словотворчий*, пор.: *словотвірний словник* і *словотворчий словник*³⁰. За словом *словотворчий* залишилася давно визначена сфера вживання — на означення мовних ресурсів словотворення. Термін *словотвірний* розширив можливості лексичної сполучуваності.

Отже, впродовж другої половини ХХ ст. у словотворі було вироблено поняття термінологічну базу, визначено власні одиниці дослідження, що й дало наукові підстави для кваліфікації його як розділу мовознавства.

Паралельно з усталенням термінологічної бази тривав процес систематизації словотвірних явищ, вироблення прескриптивної норми. Граматики демонструють її динаміку, що виразно простежується переважно в переорієнтаціях словотвірного потенціалу.

У «Курсі...» у розділі «Словотвір» проаналізовано поширення окремих афіксів у різних семантичних групах: «В іменниках — назвах людей за спеціальністю, професією, родом діяльності відчутно переважали українські продуктивні моделі з суфіксами *-ник*, *-івник*, *-альник*, *-ільник*. Слова з суфіксами *-чик*, *-щик*, *-вщик* подавалися як можливі варіантні форми. Наприклад, серед переліку зазначених назв знаходимо: *газівник*, *фрезерувальник*, *топільник*, *доменник* і *доменик*, *турбінник* і *турбічник*, *формувальник* і *формівщик*, *мартенник* і *мартенівщик*»³¹.

Так само подано матеріал про творення іменників за спеціальністю, професією чи родом діяльності жіночого роду: «Для утворення назв жіночого роду в цій групі іменників звичайно виступає суфікс *-к-*, приєднаний до форми чоловічого роду, або *-ниця*, *-івниця*, *-альниця*, *-ільниця*, *-чиця*, *-щиця*, *-вщиця*,

²⁷ Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови.— К., 1999.— С. 182 (далі — ГУМ).

²⁸ Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 42.

²⁹ Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови.— К., 1973.— С. 7; Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотвірних одиниць.— К., 1990.— 156 с.; Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір.— Івано-Франківськ, 1995.— 208 с.; Городенська К. Г. Словотвірна структура слова.— К., 1981.— 199 с.

³⁰ Українська мова. Енциклопедія.— С. 44.

³¹ «Курс...».— С. 349.

відповідно до **-ник, -івник, -альник, -ільник, -чик, -щик, -вщик** у чоловічому роді: *робітниця, фрезерувальниця, формівниця*»³². Прикладів із суфіксами **-чик, -щик, -вщик** немає взагалі в «Сучасній українській літературній мові» (1969): «Для означення осіб за характером діяльності суфікс **-ик** виступає часто в сполученні з суфіксами **-н-, -ін-н-, -аль-н-, -иль-н-, -іль-н-, -ч-**: *газівник, рахівник, в'язальник, штампувальник, мастильний*»³³. Відсутні форми на **-щик, -вщик** і в «Орфографічному словнику української мови» (1975)³⁴. Про їх несприйняття прескриптивною нормою свідчить і Словник української мови³⁵. Більшість іменників подано лише із суфіксами **-ник, -івник**: *газівник* (СУМ, 1), *турбівник* (СУМ, X), *формувальник* (там же), *фрезерувальник* (там же). Окремі назви осіб за професією ввійшли як варіантні форми: *доменник* — *доменщик* (СУМ, II).

Такий важкий і тривалий час входження в літературну мову названих форм свідчить про їх штучний характер, невідповідність законам мовної системи. Про це зазначали дослідники вже в 80-ті роки ХХ ст.: «Вибір суфікса **-щик / -чик** у сучасній українській мові взагалі не залежить від семантичного контексту дієслів, тому що він виступає здебільшого в іменниках, запозичених з російської мови»³⁶. Інші зауважували, що поява іменників цього типу в пам'ятках української мови відзначається лише з ХVІ ст. у вигляді запозичень з російської мови»³⁷.

У ССУЛМ зазначено: «При наявності певної кількості слів цього типу в сучасних словниках [іменників з суфіксом **-щик (-чик)**], він не став продуктивним для української мови. Майже всі ці слова так і залишилися на рівні лексичних запозичень — за їх зразком майже не утворювалися нові слова вже на українському ґрунті. У деяких випадках звукова оболонка слів на **-щик (-чик)** залишається близькою до російської паралелі, часто відсутнє природне чергування **о / і** (*закройщик, наборщик*)»³⁸. На думку авторів, для утворення таких дериватів в українській мові є суфікс **-ник**: *переносник, прохідник, здирник*. Тому при збігові лексико-словотвірного значення таких синонімів літературна мова, як правило, віддає перевагу дериватові з **-ник**, у інших випадках спостерігається закріплення різних значень за різними утвореннями (*холодильник* — апарат, *холодильщик* — працівник відповідної галузі промисловості; *паяльник* — апарат, пристрій, *паяльщик* — той, хто паяє)³⁹.

Згодом вплив російської мови, який позначився на науковому, офіційно-діловому і публіцистичному стилях, засвідчили граматики і словники. Визначальною в наступних виданнях лінгводидактичної літератури стала незаперечна тенденція дескриптивної норми, яка найбільше піддається екстралінгвальним чинникам. Продуктивним типом названо творення іменників із суфіксом **-щик / -чик**, які передають значення особи як виконавця дії (*гонщик, наборщик, наладчик, розпорядчик*), носія процесуальної ознаки (*забастовщик, зломщик, підтасовщик*) в «Украинской грамматике»⁴⁰. Про закріплення їх у вжитку свідчить фіксація в «Орфографічному словнику української мови»⁴¹,

³² Там же.— С. 350.

³³ СУЛМ.— С. 40–41.

³⁴ Орфографічний словник української мови.— К., 1975 (далі — ОС-75).

³⁵ Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980 (далі — СУМ).

³⁶ ГУМ.— С. 9.

³⁷ Токар В. П. З історії суфікса **-щик (-чик)** в українській мові // Наук. зап. Дніпропетр. ун-ту : Зб. наук. праць іст.-філол. наук, 1958.— Т. 64. Вип. 15.— С. 84.

³⁸ ССУЛМ.— С. 62.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Украинская грамматика...— С. 182.

⁴¹ Орфографічний словник української мови.— К., 1994 (далі — ОС-94).

наприклад: *гонищик, наладчик*, а також варіантні форми — *доменник* — *доменщик*⁴².

Екстралінгвальні чинники і тенденції мовної практики вплинули на фіксацію в лінгводидактичних текстах «іменників із суфіксом *-ш-*, що означають дружину особи, яка займає певне службове становище: *директорша, офіцерша, генеральша*»⁴³. Проте їхній розмовний характер все ж не знівельювався у всі наступні десятиліття розвитку літературної мови. Про це свідчить ремарка *розм.* у СУМ та відсутність рекомендацій щодо їхніх функціональних можливостей в інших граматиках.

Прескриптивною нормою стають у 70-ті роки ХХ ст. суфіксальні утворення назв людей жіночого роду за професією з суфіксом *-к-*: «Суфікс *-к-* уживається для утворення багатьох назв осіб жіночої статі; він найчастіше додається до суфікса для утворення відповідної назви чоловічої статі або уживається замість нього: *шахтарка, лікарка, відвідувачка, редакторка...*»⁴⁴.

У «Курсі сучасної української літературної мови» зазначено: «У більшості випадків для назв осіб жіночого роду..., особливо в назвах іншомовного походження, використовується форма чоловічого роду, напр.: *професор, директор, інспектор, друкар*»⁴⁵. Іменникові утворення жіночого роду із суфіксом *-к-*, як-от *організаторка, провокаторка, засідателька*, кваліфіковано як «розмовні, але більш поширені, ніж в російській мові»⁴⁶. Цитованою в багатьох українських граматиках була думка Є. Куриловича про те, що для групи назв осіб за основним заняттям звичайним є вживання назв чоловічого роду на означення осіб жіночої статі. Далеко не всі найменування професій мають відповідники з формальними ознаками жіночого роду, а в тих випадках, коли такі відповідники існують, вони нерідко належать до розмовного стилю⁴⁷. Про активне входження їх у вжиток та функціональні можливості свідчить фіксація в усіх виданнях «Орфографічного словника», а також у «Словотворі сучасної української літературної мови»: «Суфікс *-к-а* надає значення жіночої статі певним основам безсуфіксних іменників чоловічого роду (*пасажирка, делегатка*), іменників з суфіксами *-ар / -яр* (*бібліотекарка, малярка*), *-ач / -яч* (*позивачка, спостерігачка*), *-тель* (*визволителька*), *-атор / -ятор, -итор* (*агітаторка, імпровізаторка*), *-ер / -ор, -гор, -онер* (*тренерка, дикторка*), *-ант / -янт, -ент* (*дисертантка, емігрантка, опонентка, рецензентка*), *-ат* (*адресатка, делегатка*), *-ир* (*касирка*), *-ал* (*провінціалка, професіоналка*) та ін.»⁴⁸. Частота вживання в усіх стилях літературної мови в 90-ті роки ХХ ст. — на початку ХХІ ст. впливає на зниження стилістичної маркованості іменників жіночого роду із суфіксами *-к-*, а в окремих випадках — і до повної її нівеляції, пор.: *дисертантка, пасажирка, бібліотекарка*. Це ще одне підтвердження тези про можливу невідповідність дескриптивної і прескриптивної норм. Прескриптивна норма не завжди встигає відбивати тенденції дескриптивної норми.

У шкільних граматиках і правописах до 50-х років ХХ ст. простежувалася тенденція розмежування віддієслівних іменників із суфіксами *-ування, -ован-*

⁴² Там же.

⁴³ СУЛМ.— С. 42.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Курс...— С. 351.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике.— М., 1962.— С. 116.

⁴⁸ ССУЛМ.— С. 95–96.

ня. Морф -ування рекомендовано було вживати виключно на позначення процесу дії, -овання — тільки з предметним значенням⁴⁹. Проте, як зазначають автори «Курсу сучасної української літературної мови», «на практиці таке розмежування не прицепилось, і лише в окремих випадках -овання, дійсно, використовується виключно з предметним значенням, але одночасно -ування виступає в обох значеннях, напр.: *угруповання* — збірно предметне значення, *угрупування* — з тим самим значенням, але в основному на означення процесу дії; з тим же розмежуванням: *риштування* і *риштування*, *устаткування* і *устаткування*»⁵⁰. Проте, як засвідчує лексикографічна і граматична практика, з часом один з варіантів зник, або вони стилістично розподіbiliся. Орфографічні словники (1975, 1994, 2008 років) фіксують лише *угруповання*. Цей варіант зафіксовано в СУМ. Слова *устаткування*, *устаткування* наявні в словниках ОС-75, ОС-94, але СУМ варіант *устаткування* подає з ремаркою «рідковживане», а в реєстрі Орфографічного словника 2008 р. його немає. Окремі варіантні форми, наприклад *риштовання* — *риштування*, функціонують як дублети і в сучасній українській мові (СУМ, X; ОС-08). У ССУЛМ зазначено: «Хоча деривати з морфом -овання справді набули в основному предметного значення (*риштовання*, *угруповання*, *устаткування*), відповідні утворення на -ування звичайно поєднують у собі обидва значення — процесуальне і предметне»⁵¹.

У СУЛМ зроблено акцент на диференціації віддієслівних дериватів із суфіксами -енн-, -уванн-: «Суфікси -ен'н'- і -ув-ан'н'- часто використовуються для розрізнення видових ознак: перший означає доконаний вид, другий — недоконаний: *оточення*, *оточування*, *зменшення* — *зменшування*»⁵²; «... яким би засобом не здійснювалась видова кореляція дієслівних основ, іменники, утворені за моделлю «До + ння, ття» зберігають видові показники і утворюють ряди паралельних відвидових утворень»⁵³. Таку тенденцію спостерігаємо і в сучасній мовній практиці.

На прикладі лінгводидактичних видань можна простежити наповнення українського словника іменниками, утвореними за допомогою іншомовних префіксів. У «Курсі...» зазначено, що «з запозичених префіксів у іменників досить широко вживаний префікс **анти-**: *антипатія*, *антисептика*, *антитеза*; менш вживаний — **контр-**: *контрреволюція*, *контрпропозиція*; зовсім рідко — **архі-**: *архітектоніка*, *архіплут*»⁵⁴.

Майже незмінними залишаються рекомендації щодо вживання іменників з іншомовними префіксами і в СУЛМ: «Спільними для іменників і прикметників є запозичені префікси, що вживаються переважно в словах іншомовного походження: **анти-**, **контр-**, **ультра-**, **архі-**»⁵⁵.

У ССУЛМ цей перелік суттєво розширився. Продуктивними було названо моделі з префіксами **анти-**, **архі-**, **де-/дез-**, **віце-**, **дис-**, **екс-**, **екстра-**, **контр-**, **обер-**, **про-**, **прото-**, **ре-**, **суб-**, **супер-**, **ультра-** (напр.: *декомпресія*, *дезорганізація*, *віце-консул*, *дискваліфікація*, *екс-прем'єр*, *обер-прокурор*, *прототип*, *реорганізація*, *субпродукт*); префіксоїдами **аван-**, **авто-**, **агро-**, **аеро-**, **бі-**, **біо-**, **ендо-**, **ізо-**, **інтра-**, **мега-**, **мікро-**, **макро-**, **максі-**, **міні-**, **нео-**, **пан-**, **полі-**, **псевдо-** (напр.: *аванложа*, *автовокзал*, *агроділення*, *аероклуб*, *біквадрат*, *біохімія*, *ізо-*

⁴⁹ Курс...— С. 359.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ ССУЛМ.— С. 70.

⁵² СУЛМ.— С. 39.

⁵³ Морфологічна будова сучасної української мови.— К., 1975.— С. 42.

⁵⁴ Курс...— С. 366–367.

⁵⁵ СУЛМ.— С. 36.

гласа, мікроаналіз, панісламїзм, псевдокласицизм)⁵⁶. В останні десятиліття спостерігаємо більшу активізацію префіксальних іншомовних іменників.

Суттєво поповнилася українська дериваційна система за рахунок розвитку власного потенціалу. У «Курсі...» було зауважено, що «кількість і продуктивність чисто іменникових префіксів дуже обмежені. Це похідні з префіксами: **на-, пра-, су-, при-, без-, безо-, перед-, меж-**»⁵⁷. Не поповнився цей ряд і у виданні СУЛМ. У ССУЛМ виразно відбито розвиток словотвірної системи: «Значна частина префіксів, уживаних у сучасній мові для творення нових слів, співвідносна з прийменниками і розвинулася на їх основі. До них належать **без-, від-, до-, за-, над-, пере-, перед-, під-, по-, при-, про-**»⁵⁸. «Українська грамматика» до цього переліку додає ще префікси **спів-, не-**: *співавтор, співвласник, неправда, непорядок*⁵⁹.

Словотвірна норма прикметників від 50-х років ХХ ст. і до сьогодні не зазнала суттєвих змін. Це була розвинена дериваційна система, що забезпечувала функціонування прикметникових похідних і з нейтральним, і з загальним значенням суб'єктивно-експресивної оцінки.

Екстралінгвальні чинники позначилися на поширенні окремих російськомовних моделей. Це були переважно варіантні форми до усталених в українській мові зразків. Так, спостерігаємо зміну функціонально-стилістичних особливостей відносних прикметників із суфіксом **-н-**, які містять сему 'відношення до місця або простору': *річний, лісний*. У «Курсі...» зазначено, що ці прикметники «безпосередньо пов'язані з *річкою, лісом*, на відміну від *лісовий, річковий*, що означає лише певне відношення до *лісу, річки* (пор. *лісний масив і лісова пісня, річна вода і річковий транспорт*)»⁶⁰. У наступних виданнях граматики і в словниках такої диференціації немає. Так, серед наведених прикладів у СУЛМ подано без жодних коментарів слово *лісний*, а *річний* — як похідне від *ріка* і від *рік*⁶¹. ССУЛМ фіксує слово *річний* як відносний прикметник із семою 'відношення до часу'⁶². *Річний* — *річковий*, *лісний* — *лісовий* увійшли до реєстрів ОС-75, ОС-94, ОС-08 та СУМ. Останній подає *річний* із значенням «той, що стосується до року». Можливий варіант із семантикою «те саме, що *річковий*», але з позначкою «рідковживане». Як рівнозначні варіанти тут подано похідні *лісний* — *лісовий*, пор.: *лісний* — «те саме, що *лісовий*». Як паралельні різноморфемні похідні, ідентичні за значенням, вони наведені в монографії О. К. Безпояско, К. Г. Городенської «Морфеміка української мови»⁶³. Сучасна мовна практика демонструє тенденцію до їх диференціації (*річний* — як часова ознака і *річковий* — той, що стосується до річки). На периферії мовного вжитку перебуває похідне слово *лісний*. Зафіксувати це є завданням сучасної лінгводидактики та лексикографії.

Як можливий нормативний варіант у ССУЛМ рекомендовано прикметник *зимний* — дублетну форму прикметника *зимовий* «у межах похідних із суфіксом **-н-**, значеннєвий план яких конкретизується просторовою або часовою семантикою твірних основ»⁶⁴. Така форма була надлишковою, про що свідчить відсутність її в зазначених орфографічних словниках і позначка розм. в СУМ.

⁵⁶ ССУЛМ.— С. 241.

⁵⁷ Курс...— С. 366.

⁵⁸ ССУЛМ.— С. 234.

⁵⁹ УГ.— С. 199.

⁶⁰ Курс...— С. 371.

⁶¹ СУЛМ.— С. 203.

⁶² ССУЛМ.— С. 147.

⁶³ Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови.— К., 1987.— С. 142.

⁶⁴ ССУЛМ.— С. 147.

В останні десятиліття простежується тенденція до розширення функціональних можливостей прикметникового суфікса **-ов-**.

У «Курсі...», СУЛМ, УГ тощо зазначено, що цей формант бере участь в утворенні відносних прикметників на означення відношення до матеріалу або простору і часу⁶⁵. М. А. Жовтобрюх зазначав, що для девербативних за походженням іменників жіночого роду — назв дій, сформованих за участю суфікса **-к-** (*пересадка*), а також іменників жіночого роду на **-иц(я)** (*дільниця*), характерним є творення прикметникових похідних із суфіксом **-н-**⁶⁶. Сучасні лексикографічні видання демонструють певну переорієнтацію мовної норми, наприклад УОС фіксує від іменника *виставка* прикметник *виставковий*, а не *виставочний*.

Процес розширення словотвірних можливостей суфікса **-ов-** помітний у вживанні синонімів до похідних, утворених за допомогою суфікса **-н-**: *аеропортовий, оперовий, полюсовий*. Як показує лінгводидактична література і лексикографічні видання, такі форми не усталилися в літературній мові.

Не закріпилася поширена в 50-ті роки ХХ ст. аналітична форма творення найвищого ступеня порівняння прикметників, «утворювана додаванням слова **самий** до форми першого ступеня (*самий ранній*) або, зрідка для підсилення, до звичайної форми найвищого ступеня (*самий найкращий*)»⁶⁷. Така тенденція була підкріплена ще й традицією вживання в художній літературі: «У саму глуху північ» (Г. Квітка-Основ'яненко), «Я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу» (М. Старицький), «... *самий розумний чоловік*» (Марко Вовчок), «Невесела думка засмутила голову Якимову серед самої веселої гульні з хлопцями» (І. Нечуй-Левицький), «Серед моря *самих дивовижних поголосок... годі було орієнтуватися*» (М. Коцюбинський).

Усі наступні академічні граматики⁶⁸ не називають серед можливих типів творення найвищого ступеня прикметника аналітичну форму зі словом *самий*. Не фіксує їх і сучасна прескриптивна норма.

Лексико-граматична категорія активних діеприкметників на **-чий** була об'єктом лінгвістичних дискусій в усі періоди розвитку літературної мови. Їх поява датується ще ХІІІ–ХІV ст. Мають вони традицію вживання в книжній мові⁶⁹. Проте часто такі форми сприймаються як штучні утворення, тому вони іноді викликають категоричні заперечення. А. Ю. Кримський ще 1901 р. пророкував активним діеприкметникам в українській мові загибель⁷⁰, О. Синявський писав, що колишні діеприкметники на **-чий** в українській мові зникли⁷¹. Категорично виступала проти вживання таких діеприкметників і О. Курило⁷².

У другій половині ХХ ст. граматики української мови послідовно і беззаперечно аналізують активні діеприкметники на **-чий** як нормативне явище. Наприклад: «Ці діеприкметники досить широко вживані, коли в них дієслівні ознаки поступаються перед означенням характерної, ніби органічної ознаки предмета, тобто коли діеприкметник наближається до звичайних прикметників, не порвавши ще зв'язку з дієсловом: *наступаючий день* (П. Тичина), *конаюча надія* розширила її великі темні очі (Леся Українка), *плазуюча гадюка, стікаючі*

⁶⁵ Курс...— С. 372; СУЛМ.— С. 204; УГ.— С. 213.

⁶⁶ Жовтобрюх М. А. Мова української преси.— К., 1963.— С. 262–263.

⁶⁷ Курс...— С. 380.

⁶⁸ Курс...; ССУЛМ; УГ; ГУМ; ТМ.

⁶⁹ Жовтобрюх М. А. Знач. праця.— С. 93.

⁷⁰ Кримський А. Про нашу літературну мову // Літературно-науковий вісник.— Л., 1901.— Річ. 4. Т. 16.— С. 42.

⁷¹ Синявський О. Норми української літературної мови.— К., 1931.— С. 83.

⁷² Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови.— 2-е вид.— К., 1925.— С. 9.

води (М. Коцюбинський), *проймаючий* зойк (І. Франко)...»⁷³; «Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи теперішнього часу, приймаючи варіант суфікса основи, властивий 3-ій особі множини. До основи теперішнього часу додається дієприкметниковий суфікс *-ч-* (*абсорбуючий, бажуючий, діючий, ведучий*)»⁷⁴. Проте деякі мовознавці зазначали, що «дієприкметники на *-чий* в українській мові — явище надто складне, щоб його простим запереченням можна було викинути з мови або, навпаки, визнаючи правомірним, беззаперечно творити такі дієприкметники в усіх можливих і неможливих випадках»⁷⁵. Переважно такі форми є штучними утвореннями. Крім того, у багатьох дієприкметниках наявне немилозвучне нагромадження глухих шиплячих — *щ + ч*, повторення *ч*, наприклад: *регочучий, розбецуючий* тощо⁷⁶. Але не можна заперечити таких слів, як *діючий*, — інших відповідників немає.

Практика лінгводидактичних текстів і лексикографічних видань засвідчує активний розвиток і словотвірної термінології, і словотвірної системи української мови в другій половині ХХ — початку ХХІ ст. Словотвірні мовні явища було систематизовано й унормовано. В усі роки цього періоду, незважаючи на екстралінгвальні чинники (зокрема необґрунтоване поширення зразків російської мови), мовознавці академічних установ працювали на утвердження літературних норм української мови.

T. A. KOTS

THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN WORD-BUILDING AND THE DYNAMICS OF WORD-BUILDING NORM

The author analyzes the formation of Ukrainian word-building and dynamics of word-building norm. The main changes of word-building in linguistic and didactic literature are generalized as well.

Key words: word-building, word-building affix, linguistic norm, codification.

⁷³ Курс... — С. 419.

⁷⁴ СУДМ. — С. 409.

⁷⁵ Морфологічна будова... — С. 175.

⁷⁶ Там же.